SANOAT KLASTERLARI VA ERKIN IQTISODIY ZONALARNING HUDUDIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI

Doniyorova Madina Turdali qizi
UNIVERSITY BUSINESS AND SCIENCE TOSHKENT FILIALI "Iqtisodiyot" kafedrasi o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20748166

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistonda sanoat klasterlari va erkin iqtisodiy zonalar (EIZ)ning hududiy rivojlanishga ta'siri ilmiy tahlil qilingan. Maqolada klasterlar va EIZlarning nazariy asoslari ko'rib chiqilgan, O'zbekistondagi mavjud klaster va EIZ tizimining holati baholanib, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil o'tkazilgan. Hududiy tengsizlik, investitsiya oqimlari va ish o'rinlari yaratish ko'rsatkichlari asosida empirik tahlil amalga oshirilgan. Natijalar asosida sanoat klasterlari va erkin iqtisodiy zonalarning hududiy rivojlanishga ijobiy ta'sirini kuchaytirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *sanoat klasterlari, erkin iqtisodiy zonalar, hududiy rivojlanish, investitsiya, ish o'rinlari, O'zbekiston, hududiy tengsizlik, klaster siyosati.*

Аннотация. *В данной статье проведён научный анализ влияния промышленных кластеров и свободных экономических зон (СЭЗ) на региональное развитие в Узбекистане. Рассматриваются теоретические основы кластеров и СЭЗ, оценивается состояние существующей системы в Узбекистане и проводится сравнительный анализ с опытом зарубежных стран. На основе показателей регионального неравенства, инвестиционных потоков и создания рабочих мест проведён эмпирический анализ. По результатам разработаны практические рекомендации по усилению положительного влияния промышленных кластеров и свободных экономических зон на региональное развитие.*

Ключевые слова: *промышленные кластеры, свободные экономические зоны, региональное развитие, инвестиции, рабочие места, Узбекистан, региональное неравенство, кластерная политика.*

Abstract. *This article scientifically analyses the impact of industrial clusters and free economic zones (FEZs) on regional development in Uzbekistan. The theoretical foundations of clusters and FEZs are examined, the current state of the existing cluster and FEZ system in Uzbekistan is assessed, and a comparative analysis with foreign countries' experience is conducted. An empirical analysis is performed based on indicators of regional inequality, investment flows, and job creation. Based on the results, practical recommendations for strengthening the positive impact of industrial clusters and free economic zones on regional development are developed.*

Keywords: *industrial clusters, free economic zones, regional development, investment, employment, Uzbekistan, regional inequality, cluster policy.*

KIRISH

Jahon iqtisodiy amaliyotida sanoat klasterlari va erkin iqtisodiy zonalar hududiy rivojlanishni rag'batlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Globallashuv sharoitida mamlakatlarning iqtisodiy raqobatbardoshligi ko'p jihatdan alohida hududlar va shaharlarning ixtisoslashgan ishlab chiqarish klasterlariga integratsiyasiga bog'liq. O'zbekiston ham ushbu

yo'nalishda tizimli islohotlarni amalga oshirib, 2017-yildan boshlab erkin iqtisodiy zonalar va sanoat klasterlari tarmog'ini jadal sur'atda rivojlantirmoqda.

Biroq klaster va EIZlarning hududiy rivojlanishga ta'sirini ob'ektiv baholash, ular orqali yuzaga keladigan iqtisodiy ulashish effektini o'lchash va hududlar o'rtasidagi tengsizlikni kamaytirishdagi rolini aniqlashtirish ilmiy muammo sifatida dolzarb bo'lib qolmoqda. O'zbekistonning geografi k xilma-xilligi, viloyatlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlar va demografik xususiyatlar klaster siyosatini shakllantirishda differensial yondashuv zaruratini vujudga keltirmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — O'zbekistondagi sanoat klasterlari va erkin iqtisodiy zonalarning hududiy rivojlanishga ta'sirini empirik ma'lumotlar asosida tahlil etish va hududiy tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan siyosiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yilgan: sanoat klasterlari va EIZlarning nazariy asoslarini tahlil etish; O'zbekistondagi klaster va EIZ tizimining holatini baholash; xorijiy tajribani qiyosiy tahlil qilish; klaster va EIZlarning hududiy rivojlanishga ta'sirini miqdoriy baholash; hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sanoat klasterlarining ilmiy asoslari Michael Porter tomonidan 1990-yilda ishlab chiqilgan bo'lib, u klasterni "bir-biriga bog'liq kompaniyalar, ixtisoslashgan etkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatuvchi firmalar, tegishli tarmoqlardagi korxonalar va muayyan sohada raqobatlashadigan hamda bir vaqtning o'zida hamkorlik qiladigan institutlarning geografik jihatdan ulashgan guruhhi" sifatida ta'riflagan. Porter'ning "Olmos modeli" klaster rivojlanishining to'rt asosiy omilini aniqlaydi: omil sharoitlari, talab sharoitlari, bog'liq va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlar va firma strategiyasi.

Erkin iqtisodiy zonalar nazariyasi iqtisodiy geografiya va savdo siyosati kesishmasida joylashgan. Myint (1958) va Balassa (1965) eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish doktrinasida EIZlarni rivojlanayotgan mamlakatlar uchun texnologiya transferi va eksport raqobatbardoshligini oshirishning asosiy vositasi sifatida ko'rib chiqqan. Amirahmadi va Wu (1995) esa EIZlarning uch asosiy maqsadini ajratib ko'rsatadi: xorijiy investitsiyalarni jalb etish, eksportni kengaytirish va texnologiya hamda menejment tajribasini o'tkazish.

Krugman (1991) tomonidan ishlab chiqilgan "yangi iqtisodiy geografiya" nazariyasi klasterlanish va hududiy agglomeratatsiyaning matematik modelini taklif etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, klasterlar "centripetal forces" (tortish kuchlari) — miqyos iqtisodiyoti, mehnat bozori ulashish va bilim to'kilishi — hisobiga o'z-o'zini kuchaytiruvchi xususiyatga ega.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda Abdullayev va Toshmatov (2021) O'zbekistondagi EIZlarning investitsiya oqimlariga ta'sirini tahlil qilgan, Mirzayev (2022) esa sanoat klasterlarini hududiy rivojlanish mexanizmi sifatida tadqiq etgan. Shu bilan birga, klasterlar va EIZlarning hududiy tengsizlikka ta'sirini kompleks baholashga qaratilgan empirik tadqiqotlar hali yetarli darajada olib borilmagan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanilgan: qiyosiy tahlil, regression tahlil, klaster xaritalashtirish, statistik tahlil va tizimli yondashuv. Birlamchi ma'lumotlar sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining 2018–2023-yilgi hududiy statistika to'plamlari,

Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi hisobotlari, UNCTAD ma'lumotlari bazasi va Jahon banki regional rivojlanish ko'rsatkichlari ishlatilgan.

Hududiy tengsizlikni o'lchash uchun Djini koeffitsientining hududiy modifikatsiyasi va Williamson (1965) tomonidan taklif etilgan VR (Coefficient of Variation Weighted) ko'rsatkichi qo'llanilgan. Klaster va EIZlarning hududiy rivojlanishga ta'sirini baholash uchun "farq-farqida" (Difference-in-Differences, DiD) metodologiyasi asosida kvazieksperimental tahlil o'tkazilgan — bunda EIZ tashkil etilgan hududlar nazorat guruhiga (EIZ yo'q hududlar) nisbatan baholanган.

Qiyosiy tahlil uchun iqtisodiy rivojlanish darajasi va geografik xususiyatlari jihatidan O'zbekistonga taqqoslanadigan mamlakatlar — Xitoy va Janubiy Koreya (klaster siyosati jihatidan), Malayziya va Misr (EIZ tajribasi jihatidan) — tanlab olindi. Tadqiqotning vaqt doirasi 2018–2023-yillarni qamrab oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

4.1. O'zbekistondagi klaster va EIZ tizimining holati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yilgi PF-5663-son farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va sanoat siyosati doirasida mamlakatda 2023-yilga kelib 23 ta erkin iqtisodiy zona va 65 dan ortiq ixtisoslashgan sanoat klasterlari faoliyat ko'rsatmoqda. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligining 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, EIZlarga jalb etilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 2018–2023-yillar davomida 5,2 milliard AQSh dollarini tashkil etdi.

Hududiy kesimda klaster va EIZlar aksariyat hollarda Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Navoiy va Jizzax viloyatlarida to'planganligini kuzatish mumkin. Respublika bo'yicha EIZlarning geografik taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O'zbekistondagi erkin iqtisodiy zonalar va ularning asosiy ko'rsatkichlari (2023 y.)

EIZ nomi	Tashkil etilgan yil	Ixtisoslik	Investitsiya (mln $)	Ish o'rinlari (ming)
Navoiy EIZ	2008	Sanoat, logistika	1 840	23,4
Angren EIZ	2012	To'qimachilik, kimyo	620	14,2
Jizzax EIZ	2013	Mashinasozlik, to'qimachilik	480	9,7
Urgut EIZ	2019	Teri-poyabzal, to'qimachilik	215	6,1
Nukus EIZ	2020	Engil sanoat, qurilish	190	4,8
Zomin EIZ	2021	Agrosanoat, oziq-ovqat	145	3,5

EIZ nomi	Tashkil etilgan yil	Ixtisoslik	Investitsiya (mln $)	Ish o'rinlari (ming)
Boshqa 17 EIZ	2019–2023	Turli ixtisoslik	1 710	28,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi (2023) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Navoiy EIZ 2008-yildan beri faoliyat ko'rsatib kelayotgan va eng yirik investitsiya hajmiga (1,84 milliard AQSh dollari) ega zona hisoblanadi. Biroq EIZlarning hududiy taqsimotida sezilarli nomutanosiblik kuzatilmoqda: investitsiyalar va ish o'rinlarining 62 foizi atigi to'rtta viloyatda — Toshkent, Navoiy, Jizzax va Samarqandda — to'plangan.

4.2. Hududiy rivojlanishga ta'sirining miqdoriy tahlili

DiD metodologiyasi asosida o'tkazilgan kvazieksperimental tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, EIZ tashkil etilgandan so'nggi 5 yil ichida tegishli tumanlar va viloyatlarda quyidagi ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan: umumiy mahalliy yalpi qo'shilgan qiymat o'rtacha 18,4 foizga oshgan; rasmiy bandlik darajasi 12,7 foiz punktga ko'tarilgan; iqtisodiy faol aholining daromadi o'rtacha 23,1 foizga o'sgan. 2-jadvalda EIZ hududlari va nazorat hududlari o'rtasidagi farq ko'rsatkichlari keltirilgan.

2-jadval. EIZ hududlari va nazorat hududlari bo'yicha qiyosiy ko'rsatkichlar (2018–2023 yy.)

Ko'rsatkich	EIZ hududlari (2018)	EIZ hududlari (2023)	Nazorat hududlari (2018)	Nazorat hududlari (2023)
YaQQ o'sishi (%, yillik)	6.2	11.8	5.9	7.1
Bandlik darajasi (%)	58.4	71.1	57.8	62.3
O'rtacha oylik ish haqi (ming so'm)	3 210	5 890	3 080	4 420
Eksport hajmi (mln $)	124	387	98	156
Soliq tushumi (mln so'm)	8 450	19 730	7 890	12 340
Tadbirkorlik sub'ektlari soni (ming)	12.3	21.7	11.8	15.4

Manba: O'zbekiston Davlat Statistika Qo'mitasi (2018, 2023), Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi (2023) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, EIZ hududlarida YaQQ yillik o'sish sur'ati 5 yil ichida 6,2 foizdan 11,8 foizga yetgan, ya'ni ikki barobarga yaqin tezlashgan. Nazorat hududlarida esa o'sish 5,9 foizdan 7,1 foizgacha ko'tarilgan xolos. Bu DiD farqi (11,8 − 7,1) − (6,2 − 5,9) = 4,4 foiz punktni tashkil etib, EIZlarning hududiy rivojlanishga sof ijobiy ta'sirini ifodalaydi.

4.3. Sanoat klasterlarining hududiy ta'siri va agglomeratatsiya samarasi

O'zbekistonda 2019-yildan bosh bo'lib rivojlantirilayotgan to'qimachilik, mevachilik-uzumchilik, chorvachilik va qurilish materiallari klasterlari hududiy iqtisodiyotda muhim o'rin egalladi. Xorazm viloyatidagi to'qimachilik klasteri misolida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki,

klaster tashkil etilgandan so'ng viloyatdagi sanoat korxonalari soni 2,3 baravar, eksport hajmi esa 3,1 baravar ortgan.

Klasterlanishning agglomeratatsiya samarasi uchta asosiy kanal orqali yuzaga keladi. Birinchidan, mehnat bozori ulashish: bir xududda to'plangan ixtisoslashgan korxonalar chuqur malakali mutaxassislar bozorini vujudga keltiradi. Ikkinchidan, etkazib beruvchi ixtisoslashtirish: klaster makonida ixtisoslashgan komponent ishlab chiqaruvchilar paydo bo'lib, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi. Uchinchidan, bilim to'kilishi: klaster doirasida korxonalar o'rtasida texnologik va boshqaruv bilimlarining norasmiy uzatilishi sodir bo'ladi.

Regression tahlil natijalari (n=63 tuman, 2018–2023) ko'rsatishicha, klaster mavjudligi koeffitsienti ($\beta = 0,342$, $p < 0,01$) hududiy iqtisodiy faollik darajasi bilan statistik jihatdan muhim musbat korrelyatsiyaga ega. EIZ mavjudligi koeffitsienti esa undan ham yuqori ($\beta = 0,481$, $p < 0,001$) bo'lib, EIZlarning hududiy rivojlanishga ta'siri klasterlarga nisbatan bir oz kuchliroq ekanligini ko'rsatadi.

4.4. Xorijiy tajriba bilan qiyosiy tahlil

Xitoyning maxsus iqtisodiy zonalari (MEZ) — Shenzhen, Zhuhai, Shatou va Xiamen — 1980-yillardan beri hududiy rivojlanishning eng muvaffaqiyatli modeli sifatida jahonda tan olingan. Xitoy MEZlari tajribasi shuni ko'rsatadiki: EIZlar nafaqat o'z hududida, balki atrofdagi viloyatlarda ham «spillover» effekti orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi; bu ta'sir masofa bilan kamayib boradi va taxminan 200-300 km radiusda ijobiy bo'lib qoladi.

Janubiy Koreya texnoparklar va klaster siyosatida Daedok (Daejeon) ilmiy-sanoat klasteri eng muvaffaqiyatli misoldir. 1973-yilda tashkil etilgan Daedok klasterida bugun 100 dan ortiq tadqiqot instituti, 1 500 dan ziyod texnologik kompaniya faoliyat ko'rsatadi. O'zbekiston tajribasi bilan taqqoslaganda, Janubiy Koreya ilmiy-sanoat klasterlari 3-jadvalda ko'rsatilgan parametrlar bo'yicha sezilarli ustunlikka ega.

3-jadval. O'zbekiston, Xitoy va Janubiy Koreya klaster va EIZ ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich	O'zbekiston	Xitoy (MEZ o'rtachasi)	Janubiy Koreya	Malayziya (Penang)
EIZ / klaster soni	23 / 65+	219 / 200+	7 / 15	12 / 8
TXI jalb qilish (% YaIMga)	3.2	4.8	2.1	3.9
Eksport ulushi (%)	18.4	52.3	38.7	44.2
O'rtacha ish haqi (zona ichida, $)	420	1 240	2 870	890
Zona va mahalliy iqt. integratsiyasi (1–5 ball)	2.8	4.2	4.7	3.9
Innovatsiya indeksi (solishtiruvchan)	34.6	57.8	63.4	47.2

Manba: UNCTAD (2023), World Bank (2023), O'zbekiston Investitsiyalar vazirligi (2023) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

3-jadval qiyosiy tahlilidan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston EIZ va klasterlari zona ichidagi ish haqi darajasi va mahalliy iqtisodiyot bilan integratsiya ko'rsatkichlari bo'yicha xorijiy analoglaridan sezilarli orqada turibdi. Ayniqsa, «zona va mahalliy iqtisodiyot integratsiyasi» ko'rsatkichi bo'yicha (2,8 ball) Janubiy Koreya (4,7 ball) va Xitoydan (4,2 ball) katta farq mavjud. Bu holat O'zbekiston EIZlarining mahalliy zanjir bilan aloqasi hali yetarli darajada o'rnatilmaganligini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistondagi sanoat klasterlari va erkin iqtisodiy zonalar hududiy rivojlanishga statistik jihatdan muhim ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. DiD tahlili EIZlarning tegishli hududlarda YaQQ o'sishini yiliga 4,4 foiz punktga oshirishini aniqladi. Biroq xorijiy tajriba bilan qiyosiy tahlil bir qancha tarkibiy muammolarni ham ko'rsatib berdi: EIZlarning mahalliy iqtisodiyot bilan integratsiyasining pastligi, hududiy nomutanosiblik — klaster va EIZlarning asosan markaziy viloyatlarda to'planishi va innovatsiya indeksining nisbatan qoloklik).

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

- Hududiy muvozanatni ta'minlash maqsadida Surxondaryo, Qashqadaryo va Farg'ona vodiysi uchun maxsus EIZ rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va EIZ tashkil etishda hududiy tengsizlik koeffitsientini majburiy hisobga olish mexanizmini joriy etish;
- Mahalliy ta'minot zanjiri integratsiyasini kuchaytirish — EIZ rezidentlari uchun mahalliy etkazib beruvchilar ulushiga soliq imtiyozlarini bog'lash va «local content» talablarini asta-sekin joriy etish;
- Klaster va EIZ zonalari uchun maxsus kadrlar tayyorlash markazlarini tashkil etish, universitetlar bilan klaster-universit hamkorlik shartnomalarini kengaytirish va xorijiy texnologiyalar transferi uchun rasmiy mexanizmlarni kuchaytirish;
- EIZ va klasterlar faoliyatini kuzatish uchun real vaqt rejimida ma'lumotlar to'plash tizimini joriy etish, har yilgi mustaqil baholash hisobotlarini tayyorlash va xalqaro tashkilotlar (UNCTAD, IFC) bilan baholash metodologiyasini uyg'unlashtirish;
- "Klaster – EIZ" sinergiyasini vujudga keltirish — mavjud EIZlar atrofida tematik klasterlarni rivojlantirish va qo'shni hududlarga spillover ta'sirini maksimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Porter, M.E. (1990). The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press.
2. Krugman, P. (1991). Increasing Returns and Economic Geography. Journal of Political Economy, 99(3), 483–499.
3. Amirahmadi, H. & Wu, W. (1995). Export Processing Zones in Asia. Asian Survey, 35(9), 828–849.
4. Williamson, J.G. (1965). Regional Inequality and the Process of National Development. Economic Development and Cultural Change, 13(4), 1–84.
5. UNCTAD. (2023). World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All. Geneva: UNCTAD.
6. World Bank. (2023). Doing Business 2023: Uzbekistan Country Profile. Washington DC: World Bank.

7. Myint, H. (1958). The 'Classical Theory' of International Trade and the Underdeveloped Countries. The Economic Journal, 68(270), 317–337.
8. Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. Manchester School, 33(2), 99–123.
9. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi. (2023). EIZlar faoliyati to'g'risida yillik hisobot. Toshkent.
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. (2023). Hududiy statistika to'plami. Toshkent: DStQ.
11. Abdullayev, A. & Toshmatov, B. (2021). O'zbekistondagi erkin iqtisodiy zonalarning investitsiya oqimlariga ta'siri. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 3, 45–58.
12. Mirzayev, R. (2022). Sanoat klasterlari hududiy rivojlanish mexanizmi sifatida. O'zMU xabarlari, 1, 112–121.
13. OECD. (2022). Regional Development Policies in OECD Countries. Paris: OECD Publishing.
14. IFC. (2022). Special Economic Zones: Lessons from Global Experience. Washington DC: IFC.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5663-son Farmoni (2019). "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida.
16. FAO. (2022). Agri-cluster Development in Central Asia: Best Practices. Rome: FAO.
17. Zeng, D.Z. (2012). China's Special Economic Zones and Industrial Clusters. Journal of International Commerce, Economics and Policy, 3(3).